

קיימות ישראלית
חידוש האחריות לטוב המשותף

עורך: אריה ונגר

Israeli Sustainability: Renewal of Responsibility for the Common Good

Editor: Arye Vanger

עורך: אריה ונגר

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורך ראשי: דודו רוטמן

עורכת אקדמית: בלה יעבץ

עורכת תוכן ולשון: עפרה פרי

עורכת תוכן ולשון אחראית: עדי רופא

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: בלה טאובר

צילום תמונת העטיפה: דורון טאובר

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז-לוביש, אילנה אלקד-להמן, חנוך בן-פזי, יעל דר, יורם הרפז,
נצה מובשוביץ-הדר, אייל נווה, יעל פישר, שי פרוגל, יהודית שטיימן

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן במהירות הבאות.

מסת"ב: 978-965-530-194-6

© כל הזכויות לתמונות וליצירות שמורות ליוצרים

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשפ"א/2021

טל': 03-6901428 <http://www.mofet.macam.ac.il>

דפוס שיאים בע"מ

תוכן העניינים

תודות | אריה ונגר 5

הקדמה | קיימות ישראלית כפטריוטיות גלוקלית לזמן הזה | נמרוד אלוני..... 7

שער ראשון: מסה

קיימות ישראלית - רעיון הקיימות כמסד לתיקון החברה בישראל | אריה ונגר 21

שער שני: מאמרים

לחנך לקיימות מתוך ה"קיים"ות. על הצורך בחינוך לאוטופיה כאידאולוגיה
חינוכית של תיקון חברתי | ניר מיכאלי..... 123

מזהות קורבנית לקיימות ריבונית: קווי יסוד להבניית הזהות הישראלית
מזווית מבט אקטיביסטית | אלון גן..... 134

מה למזורים האלה עם הכוסות הנשלפות מהתיק ולכלכלה | תמר בן יוסף..... 148

משבר האקלים: משבר של כלכלת השוק או משבר האדם? | אריה קרמפף..... 159

תקשורת וקיימות | עמית שכטר..... 180

לא להתפתות למזון המהיר: קיימות בתקשורת כאחריות | רמי לבני..... 197

שער שלישי: שיחות עם אריה ונגר

שיחה עם גייל טלשיר על קיימות ודמוקרטיה 207

שיחה עם ערן פייטלסון על קיימות, סביבה ותכנון 220

שיחה עם ידידיה שטרן על קיימות וזהות 231

המשתתפים..... 239

תקציר באנגלית..... 243

הערה

ספר זה נכתב במלואו טרם שהחלה מגפת הקורונה. רובם המכריע של הרעיונות שהמחברים מביעים ראויים לדיון ציבורי ואקדמי, ואולי אף ביתר שאת, גם היום.

תודות

כפי ששבתתי וכתבתי בדבריי בספר זה, עמדתי היא כי האדם אינו אטום בודד, וכי יש משמעות רבה לקהילה, לטוב המשותף ול"יחד". העבודה על ספר זה המחישה ואישישה זאת כמעט יום-יום. ספר זה הוא תוצר קולקטיבי של אנשים רבים, ולכולם נתונות תודתי והערכתי העמוקה. כולם הוכיחו את שאני כבר יודע - שבעבודה משותפת השלם גדול מסכום חלקיו.

השלבים המוקדמים של הכתיבה היו מעין תרגיל בכתיבה, בתמיכה של יחידת הבוגרים של מכון מנדל למנהיגות. תודתי נתונה למכון מנדל, שאני גאה להימנות עם בוגריו, ובפרט לרקפת מוסק ולד"ר גרניט אלמוג-ברקת, שהאמינו בתהליך הכתיבה, בכותב ובתוצר ותמכו בהם.

הקשר הפורה והמעשיר שלי עם נמרוד אלוני הוא רב-שנים. תחילתו בהיותי מורה מן החוץ בסמינר הקיבוצים וחבר בקבוצת כתיבה בו, בהובלתו ובהובלת אילנה אבישר. אילנה היא שערכה את הספר שכתבנו, **אתגר הקיימות: חינוך ואחריות חברתית-סביבתית** (הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת, 2016), מסדרת הספרים של סמינר הקיבוצים "מחשבה חינוכית". אך טבעי היה, שבכותבי את המאמר שבבסיס ספר זה התייעצתי עם נמרוד. מתוך אמון בי ואמונה בחשיבותו של המסר ובפוטנציאל שלו לתרומה לחינוך לקיימות הוא תמך בהצעתי להרחיב את הנושאים לכדי ספר. מרגע זה התגייס נמרוד לפרויקט בכל נפשו ובכל מאודו. הוא השקיע ללא סייג מזמנו, ממרצו, מניסיונו ומתבונתו, והפך ממנטור לשותף מלא בכתיבה, בעריכה ובתהליך ההוצאה לאור. למדתי מנמרוד רבות. אני רואה בו חבר, ואין לי די מילות תודה לגמול לו. בשותפות זו שימש המכון לחינוך מתקדם במכללת סמינר הקיבוצים, שבראשו עומד נמרוד, כאכסניה מכובדת להוצאה לאור של הספר. אני מודה למכללה, להנהלתה ולצוות המכון, ובפרט ליעל אוהיון ולנטע חנניה שהושיטו כל סיוע במהירות, ביעילות ובהרבה אכפתיות ורצון טוב. תודתי העמוקה נתונה לכותבים - נמרוד אלוני, אלון גן, תמר בן יוסף, רמי לבני, ניר מיכאלי, אריה קרמפף ועמית שכטר. כל אחד מהם כתב מאמר מופתי, איכותי ומעורר מחשבה, התורם בפני עצמו לדיון בטוב המשותף בישראל, וקיבוצם יחד לספר אחד הוא בגדר "מכפיל כוח". אני מודה לכולם על ההתגייסות לשותפות בכתיבת הספר שלנו.

אני מודה מקרב לב גם לגייל טלשיר, לערן פייטלסון ולידידה שטרן על הקדשת הזמן לשוחח איתי על קיימות. תובנותיהם וניסיונם תרמו רבות לאיכות הדיון.

כולי תקווה כי שותפיי לכתובה והמרוויינים בספר ימשיכו להשמיע את קולם החשוב בשיח הציבורי הישראלי ואף יגבירו אותו.

תודתי העמוקה לד"ר בלה יעבץ ולד"ר אילון שוורץ על קריאת כתב היד ועל הערותיהם החשובות, הבונות והמועילות. תודה עמוקה גם לעורכת הלשון עפרה פרי על עבודה משובחת, מעוררת השראה, אכפתית ומהירה. ממנה למדתי על דיוק, איכות ואהבה לשפה העברית, וספר זה הוא גם שלה.

זר תודות להוצאת הספרים של מכון מופ"ת ובפרט לד"ר דודו רוטמן, ראש ההוצאה, שבחר להוציא לאור את הספר, ולחני שושתרי, רכזת ההוצאה, על שותפותה ועזרתה. תודה לעדי רופא, עורכת הלשון האחראית, על ליווי הספר בשלביו המתקדמים, ולבלה טאובר, המעצבת הגרפית. הוצאה לאור של ספר מצריכה גם משאבים. את אלו תרם ביד רחבה ומתוך אמונה מלאה בספר וברעיון הקיימות פילנתרופ שבחר להישאר בעילום שם. יבורכו הוא וצוותו.

לא אוכל למנות את אלפי המאמרים, הספרים וההרצאות שהרחיבו את ידיעותיי בתחומים השונים שאני מקשר לקיימות, אף לא את השיחות שהיו לי עם עמיתים, מורים, תלמידים, חברים ובני משפחה. דמויות מופת שימשו לי מקורות השראה. עם חלקם הסכמתי ועל חלקם חלקתי. כולם חלק ממסע ארוך שנים ללימוד, למחשבה, לגיבוש ולהמשגה. כולם חלק מהדנ"א התרבותי, המקצועי, האישי והאידיאולוגי שלי, וכולם באים לידי ביטוי בספר בדרך זו או אחרת. תודה לכולם. אני מקווה שבמסע האנושי לקיימות, קיום ומשמעות תרמתי ולו פירור אבן למגדלי החיים שאנחנו מנסים לבנות לנו ולדורות הבאים בארץ הזאת.

הספר מוקדש באהבה אין סופית לרעייתי רונית ולילדיי תומר ואילון, שמאז לידתם הפך העולם למקום טוב יותר, לפחות עבורי.

אריה ונגר

הקדמה: קיימות ישראלית כפטריוטיות גלוקלית לזמן הזה

נמרוד אלוני

התבונה המעשית במשבר. זה יותר מעשור שרוח נכאים ואין-אונים, לעיתים על גבול הייאוש, מאפיינת את השיח הציבורי בתחומי האתיקה, הפוליטיקה, החינוך, הבריאות, הכלכלה ואיכות הסביבה. דיבורים אפוקליפטיים על אסונות פוליטיים ואקולוגיים היו לעניין שבשגרה, ויותר ויותר אנו מוצאים בקרב אנשי רוח, מדע ומעשה את השימוש במטפורות האובדניות של "מסע על סיפון הטיטניק" ושל הצפרדע בסיר שמימיו בדרך לרתיחה, והיא בדרך לאובדנה. פתרונות כמעט שאין: לא מן האקדמיה, לא מן האידאולוגיה ולא מהפוליטיקה. על רקע מציאות זו בולט בזוהרו המבטיח, כמעט בבדידותו, רעיון הקיימות.

לפני שניגש לתוכנו של רעיון הקיימות אבקש להציג את ההקשר, מרחב הדיון או שדה השיח שבמסגרתו ניתן להצדיק את הקביעה שלעיל - שהקיימות היא אכן רעיון חיובי ומבטיח. אפתח בהסתמכות על דבריו של הפילוסוף, המתמטיקאי, האקטיביסט החברתי וחתן פרס הנובל - ברטרנד ראסל (Russell, 1967). בצמד מאמרים שלו, שכותרת האחד היא "רעיונות שהועילו לאנושות" ושל האחר - "רעיונות שהזיקו לאנושות", ראסל מבקש לקדם טיעונים הגיוניים, הנסמכים על ההיסטוריה האנושית ועל השכל הישר, בדבר עמדות ערכיות שכדאי וראוי לנו לאמצן כדי לקיים תרבות אנושית שפווה והומנית ולהיחלץ מן הזוועות ההמוניות, ההרס והאומללות שבני אדם מביאים על עצמם ועל אחרים. הימים, צריך לזכור, הם ימי אמצע המאה ה-20, העדויות חיות והזיכרונות טריים: מיליוני קברים חדשים משתי מלחמות עולם, מיליונים רבים נוספים נכים בגופם ושבורים ברוחם, גיהנום מחנות ההשמדה ושואת יהודי אירופה, הרס תשתיות וכלכלות, וצלקות אין ספור פרי אידאולוגיות טוטליטריות ומשטרים דכאניים, משמאל ומימין.

בשיקולים התועלתניים (שיהוו לנו מסגרת התייחסות גם בהמשך) ראסל מתמקד בהיבטים הבסיסיים ביותר של ביטחון קיומי מול אימת המוות והשכול, רווחה מול אומללות, וחופש מול שעבוד - כעניינים שבין בני האדם קיימות ההסכמות הרחבות ביותר לגביהם. הוא פותח בהבחנה בין רעיונות מועילים ומקדמים בתחום המדע והטכנולוגיה לבין אלו מתחום המוסר והפוליטיקה. בתחום הראשון הוא מונה את ההתקדמות האדירה בדעת המדעית-טכנולוגית - בעלת האופי החקרני, רציונלי

וביקורתי - והיכולות העצומות שהיא העמידה למין האנושי כדי לבלום מחלות ולהאריך את תוחלת החיים, לשפר את איכות החיים והרווחה ולפתוח אפשרויות חדשות לחיים אנושיים מלאים ומספקים. בתחום השני הוא מעלה על נס את האתיקה ההומניסטית הכלל-אנושית והפוליטיקה הדמוקרטית הפלורליסטית והסובלנית כמצפן שערכו מוכח לקידום ערכי היסוד של החיים, החופש והרווחה. באמצעות יכולות המדע והטכנולוגיה, הוא כותב, ניתן להשמיד בקלות רבה את כדור הארץ ואת המין האנושי. או כפי שכתב בן דורו ג'ורג' ברנרד שואו במחזה **אדם ואדם עליון**, במלאכת המוות וההרס של המין האנושי האדם מתקדם מחיל אל חיל, וכישוריו עולים עשרת מונים על כל יכולות ההשמדה של כוחות הטבע וחיות הטרף. אולם בקידום החיים, בני האדם, על פי רוב, נשארו תקועים והניבו מעט מאוד ברכה לעצמם ולזולתם. הדרך הראויה, מסכם ראסל, היא המשך פיתוח הדעת המדעית-טכנולוגית, אך זאת רק תחת הכוונה אסטרטגית, רציונלית ואחראית של השקפת עולם נאורה, שתבטיח כי השימוש ביכולות העצומות שלנו יביא ברכה למין האנושי. אנסח זאת במטפורה תנכית: מבחנה של החוכמה הוא בעשיית עץ הדעת לעץ חיים - **חוכמה שמְחִיה את בעליה**.

ההוגה השני שאסתמך עליו כדי לבסס מסגרת טיעונים מצדקת לחינויותו ולחשיבותו של רעיון הקיימות הוא הפילוסוף היהודי-הולנדי ברוך שפינוזה. בדומה לראסל (שפינוזה קדם לראסל ב-300 שנה), גם כאן ההיגיון הוא של תועלת. טוב, כותב שפינוזה בתורת המידות, הוא כל מה שמועיל לנו להתקרב אל השלמות ואל האושר הגלומים בנו על פי טבענו. ובאשר לטבענו, כמו כל אורגניזם בטבע, היסוד המהותי ביותר הוא השאיפה להתמיד בקיומנו (הדגשה שלי) שפינוזה, 1967, ג, 6). יתר על כן, מאחר שמסגרת ההתייחסות הקבועה והמכרעת בחיי כולנו היא הטבע, ומאחר שבני האדם הם חלק מהטבע ומתקיימים בהם כל חוקי הטבע, אזי הדרך המועילה ביותר לבני האדם כדי להתמיד בקיומם הוא על ידי לימוד דרכי הטבע ודבקות בהם. במונחים מעשיים, משמעות הדבר היא דרך חיים שמוקדשת למימוש התכונות המהותיות והמובהקות של בני האדם על פי טבעם: הגשמת היסוד השכלי שגלום בטבענו האנושי, לימוד חוקיות הטבע הכללי שפועלת במציאות כולה, והנהגת חיים רציונליים, מושכלים ושקולים. התוצאה החיובית, התועלת או הרווח של אורח חיים זה, טוען שפינוזה, הם ברכה לפרט ולכלל כאחד. מאחר שהטבע שאנו חיים בו, כלומר כדור הארץ כבית המשותף שלנו, הוא אחד, ולאור העובדה שכבני אדם אנו חולקים טבע אנושי משותף שפועל בנו בכל העניינים המהותיים של קיומנו, אזי בקרב בני אדם שחיים על פי התבונה, הטוב האישי

והטוב המשותף חד הם. אנשים נבונים המבקשים להתמיד בקיומם וליהנות מחיי ביטחון, רווחה, חירות ואושר יבקשו להם חיים עם אחרים ולא על חשבון אחרים. לא לנצל אחרים או להכניע אותם במעין משחק הישרדות סכום אפס, אלא את הטוב שהם מבקשים לעצמם יבקשו גם עבור אחרים. כי בחשבון אחרון, כותב שפינוזה, "הטוב ביותר נעלה של אלה ההולכים בדרך המידה הטובה משותף הוא לכול, וכל בני האדם יכולים ליהנות ממנה במידה שווה" (שם, ג, 36).

ההוגה השלישי שסייע לנו בבניית תימוכין לרעיון הקיימות הוא איש המאה ה-18, ההוגה הצרפתי ואבי האמנה החברתית והחינוך הטבעי - ז'אן ז'אק רוסו. אמרתיו המתריסות כנגד התרבות הבורגנית שהרחיקה את האדם מהטבע, ניכרה אותו מנטיותיו הטובות המולדות, השחיתה את מידותיו ועיצבה אותו כחמדן כוחני, אמביציוזי ותחרותי, מוכרות לכול: "הכול יוצא טוב תחת ידיו של בורא עולם, הכול מתנוון בין ידיו של האדם"; "האדם נולד חופשי ובכל מקום הוא נתון בכבלים". אצל רוסו, בדומה לשפינוזה, הטבע הוא מסגרת ההתייחסות האולטימטיבית, אך בעיניו הטרגדיה של האנושות בעת המודרנית נעוצה בהעמדת התרבות כחלופה עליונה ועדיפה לטבע. האדם הנורמטיבי שחונך ברוח "התרבות", "מאלץ חלקת אדמה להניב את יבוליה של אדמה אחרת, כופה על עץ לשאת את פירותיו של עץ אחר; הוא מערב אלה באלה את סוגי האקלים, את היסודות, את העונות ומבלבל ביניהם; הוא מעוות את הכול...; הוא אינו רוצה שום דבר כפי שעשהו הטבע". (רוסו, 2009, עמ' 111).

לעיוות זה השלכות ישירות לחינוך: במקום לסמוך על ההתפתחות הספונטנית של הילדים דרך חוויה חושית, מוטורית, רגשית ומשמעותית בסביבות הטבעיות של חייהם - בחדוות הגילוי המשחקית בשמש ובגשם, על האדמה ובמים, עם החי והצומח - מנתקים אותם מגיל צעיר מכל מה שהוא טבעי, חונטים אותם בבגדים חונקים, בהוראה "משפכית" משמימה¹ ובנהגים נוקשים, והופכים אותם ליצורים המנוכרים לעצמם, מנוכרים לטבע שסביבם ומסורים באופן מוחלט למרוץ העכברים הבורגני לניצול אנשים ומשאבי טבע בדרך לפסגת הצלחתם החברתית. דומה שהרלוונטיות לרעיון הקיימות החברתית והסביבתית התחווה כאן דיה, ואין זה המקום להרחיב בהגותו של רוסו. אוסיף רק זאת: אין כוונתו של רוסו להציג את התרבות כאויבת האדם ולהחזיר את כולנו לטבע, ל"ג'ונגל"; תביעתו מאיתנו שאת החיים האנושיים נראה במסגרת הטבע כמורה הדרך העיקרי שלנו,

1 צורת הוראה שבה הילד הוא כביכול "כלי ריק" שאליו מערים המורים במשך את חומר הלימודים.

שנפתח את כישורינו תוך קשב ונאמנות לדרכיו, ובדומה לדברים שראינו אצל שפינוזה, שיא הגשמת טבענו הוא "ברעיונות שמקנה לנו השכל על אושר או על השלמות" (שם, עמ' 115).

ההוגה הרביעי והאחרון שנידָרש לו כאן הוא ג'ון דיואי, אבי החינוך הפרוגרסיבי במאה ה-20. תרומתו הסגולית לנושא דיוננו היא רעיון הצמיחה או הגדילה - רעיון שדיואי העמיד כתכלית העליונה של החיים בכלל ושל החינוך בפרט. שלא כהוגי החינוך המסורתי שנוהגים לקדש את הטקסטים והנהגים המופתיים מן העבר, על פי רוב תוך הקרבת חדוות הלימוד של התלמידים, דיואי וגישתו הפרוגרסיבית הפנו את מבטם אל העתיד: אל התנסויות משמעותיות בהווה, שבונות תשתיות להמשך הצמיחה וההתפתחות בעתיד. בדומה לדברים שראינו אצל שפינוזה, דיואי מתמקד במנגנונים ההכרחיים להמשכיות החיים ועומד על כך שעצם טבעם של החיים הוא להתאמץ ולהמשיך את קיומם (דיואי, 1960). קנה המידה לטיב ההתנסויות החינוכיות, ואף הכלכליות והפוליטיות, הוא תרומתן להתחדשות מתמדת של החיים וארגון מחדש של הניסיון האנושי לקראת מנגנוני התחדשות מוצלחים יותר. בעניין זה דיואי מתייחס לנקודה מכרעת שמתכתבת עם אתגרי הקיימות בכלל והשאלות שאריה נגר דן בהם בספר זה. צמיחה או גדילה, יש שיגידו, הרי ניכרת הן בהקמת שכונות חדשות על אדמות שמורת טבע, הן בהקמת מפעלי תעשייה ענקיים (שתוצר לוואי שלהם הוא זיהום סביבתי), והן בפעולותיו של פוליטיקאי או איש עסקים ממולח שמגדיל את כוחו לאין שיעור באמצעות מניפולציות שקריות על הציבור. וכיצד נבחין בין צמיחה חיובית לצמיחה שלילית? תשובתו של דיואי, כמו זו של ההוגים שהצגתי לעיל ושל מקדמי הקיימות, היא שהמבחן אינו במקרה הפרטי אלא בתרומה לקידום הטוב הכללי או הטוב המשותף. דהיינו, בראייה מערכתית, תבונת וארוכת-טווח שמכוונת אל הטוב המשותף, ברור לנו שכדפוס התנהגות, אורח חיים או מדיניות ציבורית מהלכים אלה פסולים, באשר הפיכתם לדגמים כלליים ומשותפים לחברה תביא לחורבנה.

ועתה לרעיון הקיימות כפטריוטיות גלוקלית: אכפתיות, אחריות ומעורבות לטובת קידום הטוב המשותף הלאומי והגלובלי כאחד. כפי שהוצג בהקשרים ההגותיים שלעיל, לבני האדם עומדות היכולת והחירות להעשיר ולהפרות את החיים ברעיונות ובמעשים שמביאים ברכה לחברה האנושית ולסביבה הטבעית, ובה במידה לדלל ולהרוס את משאבי החיים ולהביא חורבן על עצמם ועל סביבותיהם. רעיון הקיימות, שנולד מתוך אחריות לאיכות הסביבה והתפתח לתחומי החברה והתרבות, הוא קודם כול התייצבות והתגייסות לשם עצירת הפגיעות האנושיות

במערכות הטבע והחברה החיוניות לשגשוג האדם והאדמה. דוגמה מובהקת למגמה זו אנו מוצאים בדבריו המתריסים של האפיפיור פרנציסקוס בשנת 2015 בפני מליאת הקונגרס האמריקני. הוא ביקר שם חריפות את מדיניותו החמדנית של הקפיטליזם הגלובלי, עמד על תוצאותיו ההרסניות וקרא לאימוץ מדיניות מקיימת: לחדול מן הפגיעות במשאבי הטבע המביאות לקטסטרופות אקלימיות, לצמצם פערים חברתיים כך שהכול יזכו לחיים של כבוד, ולחמול על פליטים מוכי גורל ולקלוט אותם בזרועות פתוחות.

דבריו הנוקבים של האפיפיור מלמדים, שלקראת העשור השלישי של המאה ה-21, תפיסת הקיימות היא הוליסטית ואינטגרטיבית וחובקת ללא הפרד נושאים סביבתיים, חברתיים ותרבותיים. מסרים דומים אנו מוצאים במסמכי המדיניות של אונסק"ו ושל האיחוד האירופי. אלה מניפסטים שאורגים יחד את הקיימות הסביבתית עם האחריות למערכות הטבע, את הקיימות החברתית עם האחריות לכבוד האדם ולצדק חברתי, את הקיימות האזרחית-דמוקרטית עם האחריות לתרבות פוליטית פלורליסטית וסובלנית, ואת הקיימות החינוכית-תרבותית עם האחריות לשימור מסורות תרבות המאיימות על ידי מגמות הגלובליזציה והקולוניאליזם הקפיטליסטי. לפיכך, דומני שאת נקודת המוצא של שיח הקיימות בימינו ניתן להגדיר כהשקפה אקו-הומניסטית. הנוקטים עמדה זו מונעים מכוח אחריות הוליסטית לגורל הטבע והאנושות: ערכי היסוד שלהם מוקירים הן את כבוד האדם והצדק החברתי הן את מערכות הטבע ומגוון המינים; המודעות המושכלת שלהם מכירה בהשפעות ההדדיות של הציוויליזציה האנושית והעולם הטבעי, ברצונם לבסס מדיניות הרמוניסטית של חיים עם אחרים ולא על חשבון אחרים, ומתוך תפיסה של קיימות אקו-הומניסטית הם פועלים לקדם בצורה הדדית, מידתית וארוכת-טווח את שגשוג עולם הטבע ואת איכות החיים הנאותה לכלל בני האדם. אומנם אנחנו רק בהקדמה של הספר אך כבר חייבים לעצור. אל לנו להתבלבל, ללכת שבי אחרי המילים הגדולות וההגדרות המורכבות, ולחשוב שעיקר הדברים הוא שיח מלומד ומתוחכם. המילים תפקידן לעורר מודעות ולהבנות חשיבה בהירה וממוקדת, אך העיקר הוא שינוי דחוף ומיידי באורחות חיינו (שינויים בתרבות הייצור והצריכה, המסחר והתחבורה, הבנייה והדיור, התזונה והפנאי, המשפחה והקהילה, וגם בתחום הכלכלה והיחסים הבין-לאומיים בין המדינות העשירות לעניות). בקביעה שמדובר כאן בשאלות של חיים ומוות אין שביב של הפרזה. ככל שמדובר באיומים על הקיימות הסביבתית, ברור שכבר עכשיו גובים האסונות האקלימיים וזיהום משאבי הטבע חיים של עשרות אלפים כל שנה. יש שגורסים

שכבר עברנו את נקודת האל-חזור, שכדור הארץ על משאביו הטבעיים אינו יכול עוד לשאת את ריבוי האוכלוסין, ושפקט החממה ועליית הטמפרטורה יביאו בעתיד הלא רחוק חורבן קטסטרופלי לטבע ולאנושות.

בכל הנוגע לאיזמים על הקיימות החברתית-תרבותית, בעשור האחרון אנו עדים להגירת המונים ולמספר שיא של יותר מ-60 מיליון עקורים ופליטים; לקריסתן של דמוקרטיות ליברליות והידרדרותן למשטרים פופוליסטיים וסמכותניים; להרחבת הפערים הכלכליים בתוך המדינות ובין מדינות, כך שכל שנה יותר הון נצבר אצל פחות אנשים וקבוצות גדלות והולכות מודרות אל חיי עוני ואומללות; לפגיעה קשה בבריאות הציבור כתוצאה מ"קידוש" שורת הרווח בתעשייה המזון והתרופות; בדומיננטיות של "פייק-ניוז" ו"פוסט-אמת" והתמעטות העיתונות הרצינית והחוקרת; ולהשתלטות הקפיטליזם הנאו-ליברלי, שבאופן גורף ממסחר את כלל תחומי החיים ומדלדל ומוזיל בכך את ערכן ותרומתן של האקדמיה, של התרבות והאומנות, ואף את הדיון הדמוקרטי.

אי אפשר לחולל שינוי ללא המודעות המושכלת והביקורתית שמגולמת בהגותם של מבקרי תרבות מהעבר, דוגמת אלה שהצגתי בפתח הדברים ובעמדות המובאות בספר זה ובספרים דומים לו בביקורת התרבות העכשווית. אך האתגר האמיתי, כפי שמלמדת הכותרת של הקדמה זו, הוא פטריוטיות גלוקלית להגשמת תפיסת הקיימות. מאחר שלבעיות החמורות המאיימות על הסביבה הטבעית ועל התרבות האנושית יש בד בבד אופי מקומי ועולמי, לוקלי וגלובלי, הדבר שנדרש בימינו הוא לעורר את האכפתיות והאחריות של כלל הציבור למעורבות פעילה ולהתמסרות אנרגטית לטובת הטוב המשותף - זה שבמולדת הנבדלת וזה שבכדור הארץ, הבית המשותף של משפחת האדם. המחויבות, כפי שהוצגה לעיל בגישה האקו-הומניסטית, היא להבטחת קיום מיטבי וארוך-טווח למערכות הטבע ולמערכות החברה שיש להן תרומה משמעותית לשגשוג עולם הטבע ולאיכות החיים בחברה האנושית. זו המחויבות לפעול בשיח הציבורי, בעשייה החברתית-סביבתית, ביזמות החינוכית-תרבותית ובמסגרות הפוליטיות - כדי לשקם את הבריאות החברתית והסביבתית וכדי להבטיח את החיוניות והתקינות של אותם משאבי טבע וחברה שיש להם תרומה מוכחת לכבוד האדם ולסביבה הטבעית.

הספר שלפניכם, קיימות ישראלית: חידוש האחריות לטוב המשותף, מנסה לעשות בדיוק את זה. זהו ספר רעיוני שכותביו אינם פילוסופים מקצועיים, אלא אנשי הגות ומעשה מדיסציפלינות שונות המעוניינים לתרום לטוב המשותף בישראל. המוטיבציה היא פטריוטיות גלוקלית, האוריינטציה היא אקו-הומניסטית, הגישה

היא רב-תחומית ואינטגרטיבית, והשיח כורך דעת אקדמית, ביקורת התרבות, מדיניות ציבורית ואקטיביזם חברתי-סביבתי.

עיקרו של הספר הוא מניפסט רחב יריעה שכתב אריה ונגר, המניח לפנינו את תשתיות הדעת הרלוונטיות בנושא הקיימות, מנכיח את הקשיים והאתגרים המרכזיים שבפניהם ניצבת האנושות בכלל והחברה הישראלית בפרט, ומציע אבני דרך לקידום הטוב המשותף בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, הוגנת, מתוקנת, מקיימת ומשגשגת. על מנת להשיג את כל אלו, טוען ונגר, יש לחרוג מדיון טכני צר על קיימות כעל התייעלות בשימוש במשאבים או שיפור ההגנה על הסביבה בלבד, ולשלב דיון ערכי משמעותי בחיים הציבוריים שלנו. דיון במטרות החברה, בכלכלה, בתשתית הפיזית (כלומר סביבה ומשאבים), בזהות, בתרבות ובכל מה שנוגע לחיינו המשותפים כקהילה ולא כאוסף מקרי של אינדיבידואלים. דיון ערכי שיוביל לקבלת אחריות ולניסיון להשפיע על העתיד שאנו צועדים אליו (ככל שזה בדינו, כמובן), ולא להסתפק בהסתגלות לעתיד כלשהו שיגיע אלינו כגזירה של יד נעלמה. דיון שישפיע על סדרי עדיפויות, מוסדות פוליטיים ומערכות חברתיות. דיון ערכי זה צריך לשלב ערכים אוניברסליים עם ערכים פרטיקולריים מהיהדות ומהציונות, והוא מהווה תנאי הכרחי, גם אם לא מספיק, להתקרבות לקיימות ולמדינת מופת.

אל מאמרו של ונגר מצטרפים שישה מאמרים ושלוש שיחות, שבהם מומחים מתחומים שונים מעלים התייחסויות, תגובות והמלצות המתכתבות מזוויות שונות עם הטקסט של ונגר ועם אתגרי הקיימות בתחומים השונים של החיים, ובהם כלכלה, דמוקרטיה, חינוך, תקשורת, חברה וסביבה. ראשון הוא מאמרו של ניר מיכאלי, שעומד על כוחו המשחרר, המתגר והמעצים של החינוך האוטופיסטי. חינוך כזה יוצר הקשרים חדשים ונקודות מבט חלופיות לבחינת הסדר החברתי המצוי, ובכך מאפשר להחריג את הדורות הצעירים משגרות המובן מאליו ומתבניות החשיבה הקונפורמיסטיות והמנרמלות. זו היכולת להעצים את המודעות הביקורתית, הדמיון החברתי והיזמות היצירתית, שבכוחם להביא את השינוי המיוחל לחברה הוגנת ומקיימת. אחריו ממוקם מאמרו של אלון גן, שמצביע על המנוס מחופש מאחריות ועל תרבות ההתקרבות כעל אבני נגף לביסוס עמדה ריבונית ואחראית ולהתייצבות יחד לקידום הטוב המשותף - כזו שנכונה ומסוגלת להתמודד עם מחלות התרבות העכשוויות. המאמר עוסק במישרין בקבלת אחריות לחיינו ולעתידינו - אחריות שהיא מושג יסודי בתפיסת הקיימות שתובא כאן.

המאמר השלישי, שכתבה תמר בן יוסף, עוסק בכלכלה. לשיטתה כלכלה מקיימת היא ההבנה שאת הטוב הכלכלי צריך לחפש מחדש בכל רגע ולעסוק

בכך בגישה רב-תחומית ואינטגרטיבית. לשם כך נדרשים משטר פוליטי מחויב לאזרחיו אקדמיה סקרנית ופתוחה, ממסד דתי הגון וממסד ספרותי-אינטלקטואלי ערכי. כלכלה מקיימת מצריכה ממשלת "ראש גדול" שלא תתחמק מתכנון כלכלי, תכנון שיהיה מחויב הן לכלכלת הדברים הגדולים (המקרו) והן לכלכלת הדברים הקטנים, כגון דאגה לתחבורה ציבורית נאותה, לחינוך, לבריאות, לאיכות הסביבה, לתכנון עירוני מרחיב לב.

כלכלה, פוליטיקה וסביבה הן גם ענייניו של המאמר הרביעי מאת אריה קרמפף, העוסק בניתוח משבר האקלים. קרמפף בוחן אפשרויות שונות להתערבות המדינה בשוק, ובוחרן אם התערבות קיינסיאנית שיועדה במקור להתמודדות עם בעיות שיצרה כלכלת השוק, כגון אי-שוויון ועוני, היא גם המתאימה במקרה של משבר האקלים. לדידו, משבר האקלים הוא עמוק יותר, שכן הוא חורג מן הוויכוח בין "שוק חופשי" ו"סוציאליזם מתוכנן". זהו משבר המתגבר את פרדיגמת הצמיחה המשותפת גם לאידאולוגיה הקפיטליסטית וגם לאידאולוגיות הסוציאליסטיות והסוציאל-דמוקרטיות. התגברות על המשבר תצריך גישות חדשות שיעקפו את החולשות של המשטרים הקיימים בהתמודדות עימו.

המאמרים הכלכליים של תמר בן יוסף ושל אריה קרמפף משמעותיים לדיון, שכן אין כל דיון אפשרי בקיימות בלא דיון מעמיק בכלכלה. קיום כלכלי בהווה ובעתיד חיוני הן ברובד הפיזי הן לצורך השגת רווחה ומשמעות ברבדים הגבוהים של פירמידת הצרכים של מאסלו.

המאמר החמישי והמאמר השישי עוסקים בתקשורת. במאמר החמישי מפתח עמית שכטר את מושג התקשורת המקיימת. הוא מתחיל בסקירה רחבה על מהות התקשורת ותפקידיה וממשיך בסקירת הקשרים שבין המשבר הסביבתי ומשבר האקלים ובין הסיקור בתקשורת. אך בכך אין די על פי שכטר, שכן סיקור תקשורת בלבד של עניינים סביבתיים אינו קריטריון מספיק לתקשורת בת-קיימא. תוך הישענות על גישת היכולות של זוכה פרס נובל בכלכלה אמרטיה סן דן שכטר בתקשורת בת-קיימא כאמצעי מרכזי לדיון נורמטיבי בנוגע לחברה שבה אנו חיים, לרבות התייחסות לערכים כמו צדק ושוויון, וכמקיימת את השיטה הדמוקרטית ואת ערכיה המהותיים. אמצעי תקשורת עצמאיים - חופשיים מנאמנויות חיצוניות ומשיקולים זרים ומסורים להגשמת שליחותם המקצועית - הם התנאי לקיומה של תקשורת הפועלת לטובת הציבור ולביסוס הקיימות של חברה חופשית ומתוקנת. אולם, עם החירות צריכה להגיע גם האחריות. במאמר השישי ממשיך העיתונאי רמי לבני לפתח את מושג התקשורת המקיימת, ולדידו המרכיב העיקרי של קיימות

במערכת התקשורת הוא אחריות. מבחינת אחריות העיתונאים, לבני מדגיש את העיסוק האותנטי בנושאים הממשיים החשובים לגורלם של בני אדם, וזאת בדרכים שמנגישות ידע חיוני בצורה מושכלת ואינפורמטיבית ובלי להיכנע לבעלי אינטרס מכאן ודרישות הרייטינג מכאן - ללא התחנפות לקהל הקוראים ובלי לרדת אל הרכילות, הפרובוקטיבי והסנסציוני. אך גם לקוראים, לדעת לבני, יש אחריות - בבחירה מה לקרוא ומה לא, במה להתעניין ובמה לא, אל מה להתייחס ואל מה לא. האחריות של הקוראים היא מיצוי חופש הבחירה שלהם והבנת תפקידם כאזרחים מעורבים. אין כל ספק כי השאיפה וההתקרבות לקיימות מצריכות דיון ציבורי עמוק, רציני ואחראי מהסוג שלבני מכוון אליו במאמרו (ראו גם את הדיון על פוסטמן אצל ונגר בהמשך).

עתה מגיעות שלוש השיחות שקיים עורך הספר עם אנשי אקדמיה מתחומי המדינה, הסביבה והמשפטים. השיחה הראשונה, עם גייל טלשיר, מתמקדת בפוליטיקה, דמוקרטיה, קיימות וסביבה. אחרי שהיא סוקרת את התפתחות התנועות הסביבתיות באירופה ואת הרעיונות המרכזיים שלהן טלשיר טוענת, שיש להתמודד עם בעיות הסביבה והקיימות בשתי דרכים. האחת היא באמצעות עבודה מקצועית לפתרון הבעיות, הנשענת על תשתית של ידע ומדע ומובלת על ידי מומחים. הדרך השנייה היא באמצעות חינוך ציבורי בכל הרמות והשלבים, שמיועד ליצירת תודעה שתוביל לשינוי פרקטיקות ולשינוי מדיניות. טלשיר סבורה, שהפעולה האידיאלית בשתי הדרכים היא בניהול מרכזי באמצעות המדינה, מוסדותיה, מומחיה ומנגנוניה, אך גם במעורבות ובשיתוף ניכר יותר של החברה האזרחית בשתייהן. על גבי התשתית של הדמוקרטיה הליברלית מציעה טלשיר דגמים של שיתוף ציבור, ובעיקר דגם חדש שנקרא משילות דמוקרטית משלבת. השיחה השנייה היא עם ערן פייטלסון, והיא נסבה על הצד המרחבי, הפיזי והסביבתי של הקיימות. פייטלסון טוען כי האתגרים הגדולים אצלנו בתחום זה הם שמירת השטחים הפתוחים ושימור אתרי מורשת. יש חלופות שונות לתכנון המרחבי והפיזי של המדינה, והבחירה ביניהם היא נורמטיבית-ערכית. כל בחירה תהיה מקובלת כל עוד שומרים על כללי משחק הגונים וסבירים, וכל עוד יש מערכות דמוקרטיות של איזונים ובלמים.

השיחה השלישית והאחרונה, עם ידידיה שטרן, היא על היבטים שברוח ובהזות של החברה הישראלית. כל מלחמה פוגעת בקיום בהווה ובאפשרויות הקיום לעתיד, ולדידו של שטרן, המתמקד בשאלות של זהות בישראל, החברה הישראלית משוסעת במלחמת תרבות וזהות ובכיפופי ידים בין הקבוצות המרכיבות אותה. מקורה של מלחמת התרבות בחזון שונה של כל אחת מהקבוצות באשר לתכלית

המדינה והחברה, והיא פוגעת ביכולת לשתף פעולה בבניית העתיד המשותף והמדינה שכולנו חולקים. אף על פי שבתחום החומרי קצרה ישראל בשבעים שנותיה הראשונות הצלחות פנומנליות, ואם כי אף אחד מאבותינו לא חלם על מדינה כה חזקה ומשגשגת בתחומי הביטחון, הכלכלה, המדע, קיבוץ הגלויות ועוד - אתגר גדול אחד טרם הושג. האתגר בשבעים השנים הבאות, לפי שטרן, הוא בתחום הזהות. הוא קריטי להצלחה או חלילה לדשדוש של המפעל הציוני כולו ושל מדינת ישראל שאנו מורישים לדור הבא. שטרן רואה בחברה הישראלית סימנים של התבגרות וסוג של התחלת יציאה ממשבר הזהות. הוא מסיים באמירה אופטימית: "אני חושב שבישראל של היום יש סיכוי גדול יותר לכוחות המתכללים ולאילו שרואים את הברכה בקיימות המשותפת. אני רואה סימנים לכך שיצר הרע הולך וקטן".

לסיום דברי הקדמה אלה והסקירה התמציתית של פרקי הספר אני מבקש לחזור אל התובנות הביקורתיות שהוצגו כאן מתוך הגותם של ראסל, דיואי, שפינוזה ורוסו. הלקח שעלינו ללמוד, כך אני מבין זאת, הוא שעלינו לשקם את האמון בתבונה וביכולתה להתוות את אמיתות הטוב המשותף. אין מדובר עוד ביומרה של איש אחד או של תרבות הגמונית אחת להכתיב לכולם את הטוב והראוי. הכוונה היא לאמץ מתכונות של שיח פתוח, שוויוני, מושכל, רב-תרבותי וביקורתי - דוגמת אלה שהציעו יורגן הברמאס, ג'ון רולס, מרתה נוסבאום, הדלאי למה ורבים אחרים - ולהתעקש על דיון ציבורי שמבקש פתרונות הגיוניים, הגונים ובני-קיימא. בלעדי שיח כזה, אל תוך הווקום שנוצר מהיעדרו, נכנסים ומשתלטים בעלי עניין כוחניים, קנאים חסרי עכבות ומנהיגים פופוליסטים, שעבורם התכלית העליונה היא רווח כלכלי, עוצמה פוליטית, משיחיות דתית ושאר מטרות פרטיקולריות, שעל פי רוב מנוגדות לטוב המשותף ומחריבות אותו. גישה תבונית כזאת, בדומה למה שראינו בתכנון ובהגשמה של מהפכת החינוך בפינלנד, היא בהכרח מערכתית, ארוכת-טווח ובעלת אופי תשתית-מניעתית.

אדגים זאת מתוך כמה תחומים הנוגעים לכולנו. בתחום הבריאות אנו עדים להון עתק ולמאמצי-על שאנשים משקיעים בתעשיית הדיאטות, בצריכת תרופות ובריפוי מחלות, כשמנגד עומדת החלופה המניעתית של אימוץ תזונה נכונה ואורח חיים בריא כבר מגיל צעיר, חלופה שבכוחה למנוע את חלק הארי של האומללות האישית וההשקעה הכספית. בתחום החברתי אנו עדים להשקעה אדירה באכיפה משטרתית, במעונות לעבריינים, בבתי סוהר ובשיקום אסירים, בעוד במדיניות חברתית נכונה ובהרבה פחות משאבים אפשר למנוע את התהוותם של אותם

תנאים של עוני, הזנחה, הדרה, פשיעה, בורות ואומללות שמולידים את האלימות ואת הפשיעה. וכך גם לגבי שלום האדם והאדמה: משאבים כלכליים ואנושיים עצומים מושקעים בשיקום הריסות המלחמה וזוועותיה ובתיקון הרס משאבי הטבע, בה בשעה שמדיניות של שלום, שכנות טובה וקיימות סביבתית יכולות במרבית המקרים למנוע את היווצרות התנאים המולידים מלחמות הרסניות לאדם וכלכלות הרסניות לאדמה. זו בעיניי דרך הקיימות התבונית והאחראית. ובמילותיו של צבי לם (1976):

מוטל על החינוך לא רק לחבוש פצעים אלא גם למנוע, ככל שניתן, מצבים המסכנים את קיומה של החברה ואת הווייתו התקינה של היחיד. מצבים אלה נוצרים מכוח גורמים המצויים בתוך החברה ובתוך תרבותה. תפקידו של החינוך בתורת מנגנון לתיקונה העצמי של החברה יכול להתמלא רק על ידי יצירת תנאים להתפתחותם של בני אדם לקראת בגרות אינטלקטואלית, מוסרית וחברתית, שמכוחה יהיו מסוגלים לפקח על גורמי ההרס העצמי שבתוכם ובחברתם. (עמ' 5)

מקורות

- דיואי, ג' (1960). *דמוקרטיה וחינוך* (תרגום: 'הלמן). מוסד ביאליק.
לם, צ' (1976). *מלחמה וחינוך*. עם עובד.
רוסו, ז'ז' (2009). *אמיל או על החינוך* (תרגום: א' טיר-אפלרויט). בעריכת ע' הופמן, מאגנס.
שפינוזה, ב' (1967). *תורת המידות* (תרגום: 'קלצקין). מסדה.
Russell, B. (1967). *Unpopular essays*. Simon and Schuster.